

Ιωάννα Ρεμεδιάκη (Αθήνα)

Οι προφορικές μαρτυρίες στη θεατρολογική έρευνα: μεθοδολογία και πειραματική εφαρμογή

Η λέξη «ιστορία» εμπεριέχει μέσα της την έννοια της προφορικότητας. Στον Όμηρο εμφανίζεται για πρώτη φορά το ουσιαστικό «*ίστωρ*», που σημαίνει «*ειδήμων, έμπειρος*»¹, δηλαδή «*εκείνος που είδε κάτι και ως αυτόπτης μάρτυς μπορεί να το επιβεβαιώσει*»². Οι προφορικές μαρτυρίες εξάλλου αποτελούν την αρχική ύλη των πρώτων ιστορικών. Όμως με την πάροδο του χρόνου και την ανάπτυξη της γραφής, οι γραπτές μαρτυρίες άρχισαν σιγά-σιγά να εξαπλώνονται και να αντικαθιστούν τις προφορικές ως επιστημονικότερες. Η κατάσταση αυτή άρχισε να αλλάζει ξανά στις αρχές του 20ου αιώνα, και έτσι μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, και ειδικότερα γύρω στο 1960, στην Ευρώπη και την Αμερική η προφορική ιστορία έφτασε στο σημείο να θεωρείται όχι μόνο μία αξιόπιστη επιστημονική μέθοδος άντλησης πληροφοριών, αλλά ένας επιστημονικός κλάδος με αυτόνομη αξία.³

Η χρήση των προφορικών μαρτυριών ως πηγή έρευνας αποτέλεσε αντικείμενο διερεύνησης των κοινωνικών κατά κύριο λόγο επιστημών, στους κόλπους των οποίων έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια ένας έντονος θεωρητικός προβληματισμός με ζητούμενο την ίδια την έρευνα. Έγινε κατανοητό ότι ο τρόπος έρευνας παίζει τεράστιο ρόλο στην ποιότητα των πληροφοριών που θα συγκεντρωθούν, συνεπώς η επιλογή μιας μεθόδου πρέπει να καθορίζεται από το εκάστοτε υλικό. Βάσει των παραπάνω, οι κοινωνικοί ιστορικοί διαιρούν τις ερευνητικές πρακτικές σε δύο τύπους: στις ποσοτικές και στις ποιοτικές μεθόδους άντλησης πληροφοριών.⁴

Οι ποσοτικές μέθοδοι έρευνας (ή στατιστικές ή μέθοδοι «σκληρών» δεδομένων) έχουν ως στόχο τη συγκέντρωση αντικειμενικών δεδομένων και στηρίζονται κυρίως σε γραπτές πηγές. Πρόκειται για έμμεση συλλογή πληροφοριών ήδη καταγεγραμμένων σε αρχεία, ερωτηματολόγια και στατιστικές. Επιδίωξη των ποσοτικών ερευνών είναι να επιτύχουν την συγκέντρωση στοιχείων υψηλής συχνότητας⁵, δηλαδή τον μέγιστο δυνατό αριθμό αντικειμενικών στοιχείων. Συνεπώς η εγκυρότητα της μεθόδου απαιτεί πλήρη αντιπροσωπευτικότητα του υλικού.

Ο δεύτερος τύπος έρευνας είναι οι ποιοτικές λεγόμενες μέθοδοι (ή μέθοδοι «μαλακών» δεδομένων), οι οποίες προσεγγίζουν το ερευνητικό αντικείμενο με βάση τα βιογραφικά στοιχεία ατόμων ή ομάδων. Κύρια πηγή αυτού του τύπου έρευνας είναι η προφορικές μαρτυρίες. Στη βιογραφική προσέγγιση η συλλογή των πληροφοριών είναι άμεση και η διαδικασία συγκέντρωσης του υλικού συμβαίνει ταυτόχρονα με την ερευνητική διαδικασία. Η μέθοδος αυτή δεν μπορεί να

¹ βλ. LIDDEL, Henry-SCOTT, Robert: *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τόμος II, μετ. ΜΟΣΧΟΣ, Ξενοφών, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα, 1907, σ. 546, και ΚΡΟΥΣΙΟΣ: *Λεξικόν Ομηρικόν*, μετ. ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ, Τ., εκδόσεις Φέξη, Αθήνα, 1905, σ. 432.

² και : «*Το νέο, αφηρημένο τώρα, ουσιαστικό «ιστορίη», σημαίνει την εμπειρική έρευνα, την παρατήρηση και την συγκέντρωση πληροφοριών, αργότερα την ίδια την έκθεση αυτών που ερεύνησε κάποιος και είδε ο ίδιος ή τα πληροφορήθηκε, και τα μεταδίδει στους άλλους*» ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ Ν, Δημήτρης: *Ηροδότου Ιστορία. Κλειώ*, τόμος I, πρόλ. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ, Ι.Θ., «Βιβλιοθήκη Αρχαίων Κλασικών», εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα, 1964, σ. 23.

³ Στην Ελλάδα δεν υπάρχει ανάλογη στροφή της επιστήμης στη μελέτη της προφορικής ιστορίας. Εξάιρεση αποτελούν οι σημαντικότερες μελέτες του Κ.Θ. Δημαρά για την βιογραφία και γενικότερα για κάθε μορφή βιογραφικού υλικού (αυτοβιογραφία, απομνημονεύματα, αλληλογραφία). βλ. ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ.Θ.: «*Η βιογραφία σήμερα*», στο περιοδικό: *Μολυβοκονδυλοπελεκητής*, τεύχος 1, διευθυντής: ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Γ.Π., Αθήνα, εκδόσεις Νεφέλη, 1989, σ. 18-19. Γενικά για την αντιμετώπιση της ιστορίας βλ. και: ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ.Θ. - ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Νίκος: *Η μέθοδος της ιστορίας. Ιστοριογραφικά και αυτοβιογραφικά σχόλια*, συνεντεύξεις με τους Στέφανο Πεζμαζόγλου και Νίκο Αλιβιζάτο, Αθήνα, εκδόσεις Άγρα, 1995, σ. 23 κ.ε.

⁴ Περισσότερα για το θέμα βλέπε στο : ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Μαρία, ΠΕΤΡΩΝΩΤΗ, Μαρίνα: «*Βιογραφική προσέγγιση. Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας*», ανάπτυπο από την περιοδική έκδοση του ΕΚΚΕ: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 64, Αθήνα, 1987, σ. 20-24.

⁵ Ο όρος χρησιμοποιείται από τους μελετητές της κοινωνικής ιστορίας για να δηλώσει την κύρια επιδίωξη των ποσοτικών μεθόδων έρευνας, που είναι η συγκέντρωση όσο το δυνατόν περισσότερων δεδομένων.

διεκδικήσει αντιπροσωπευτικότητα υψηλών συχνοτήτων και συνεπώς η αντικειμενικότητά της είναι σχετική. Η αξία της έγκειται στη διεισδυτική κατανόηση της φύσης του ερευνητικού αντικειμένου και των σχέσεών του με τον περιβάλλοντα κόσμο, συγχρονικά και διαχρονικά.

Συνοψίζοντας, θα χαρακτηρίζαμε τις ποσοτικές μεθόδους ως διαδικασία έρευνας που ενδιαφέρεται για το «τί» της ιστορίας, ενώ τις ποιοτικές ως έρευνες προσανατολισμένες στο «πώς». Εφόσον όμως το «πώς» προϋποθέτει και επεκτείνει το «τί», οι ποιοτικές μέθοδοι δεν αγνοούν τις ποσοτικές, αλλά τις χρησιμοποιούν στο μέτρο των αναγκών τους και προχωρούν παραπέρα. Η διάκριση αυτή δεν είναι με κανένα τρόπο αξιολογική. Η ερευνητική διαδικασία εξαρτάται απόλυτα από τον χαρακτήρα του ερευνητικού αντικειμένου⁶. Αν το υλικό δεν εξαντλείται με τις ποσοτικές μεθόδους, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση των θεατρικών ερευνών, τότε καθίσταται απαραίτητη η συνδρομή των ποιοτικών μεθόδων έρευνας, δηλαδή η προφορική ιστορία.

Η μέθοδος της βιογραφικής προσέγγισης στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Λόγοι ανάπτυξης.

α. Οι ιστορικοκοινωνικές εξελίξεις των πρώτων δεκαετιών του Εικοστού αιώνα επηρέασαν, όπως είναι φυσικό, και την οπτική των ερευνητών, οι οποίοι έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στους «κατώτερους άφωνους ανθρώπους» (*underneath voiceless people*)⁷ που δεν είχαν γραπτή ιστορία, όπως για παράδειγμα οι σκλάβοι, οι αγρότες ή οι μετανάστες. Η τάση αυτή εντάσσεται σ' ένα γενικότερο ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημών για τους απλούς ανθρώπους, τη βάση, και όχι για τους εξέχοντες και πρωταγωνιστές, όπως είχε επικρατήσει, ⁸ (*history from below*)⁹.

β. Εκτός από τους ανθρώπους που δεν έχουν φωνή και ιστορία, οι οποίοι όμως ζουν σε κοινωνίες που έχουν γραπτή ιστορία, υπάρχουν και κοινωνίες «χωρίς φωνή» οι οποίες εξίσου καταχρηστικά συνοδεύονται με τον χαρακτηρισμό: «χωρίς ιστορία». Αποτελούνται από ημιμορφωμένους ή αμόρφωτους ανθρώπους, οι οποίοι δεν γνωρίζουν γραφή, και διαιωνίζουν τους μύθους, τις παραδόσεις και τα βιώματά τους μέσω της προφορικής παράδοσης. Έτσι ο μόνος τρόπος να ανασυσταθεί, ως ένα τουλάχιστον βαθμό, η ιστορία τους, ήταν οι προφορικές μαρτυρίες.¹⁰

γ. Η στροφή των ερευνητών στη νέα κοινωνική ιστορία (*history from below*), έφερε στο κέντρο του ενδιαφέροντος το άτομο, ως παράγωγο και παραγωγό της ιστορίας του, όπως εύστοχα παρατήρησε ο Elder: *Μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στα άτομα και στην κοινωνική αλλαγή, στην ιστορία ζωής και την κοινωνική ιστορία*¹¹

Η μελέτη αυτής της διαλεκτικής σχέσης απαιτεί μια ερμηνεία των φαινομένων και των διαδικασιών σε βάθος, ερμηνεία για την οποία οι ποσοτικές μέθοδοι με τη συστηματική αλλά περιορισμένη οπτική τους στάθηκαν ανεπαρκείς. Μπορούν να εκθέσουν μια κατάσταση, αλλά είναι πέρα απ' το σκοπό τους να επιτρέψουν μια βαθύτερη κοινωνιολογική κατανόηση της φύσης της.¹² Αντίθετα η προφορική ιστορία δίνει το λόγο στα ίδια τα υποκείμενα των γεγονότων, και έτσι φωτίζονται οι πολυσχιδείς σχέσεις που συνέχουν την ιστορία συγχρονικά και διαχρονικά, ως εξελικτική πορεία δυνάμεων που αλληλεπιδρούν. Μόνο μέσω της εμπειρίας των συνεντεύξεων ανακάλυψαν οι ιστορικοί ότι η προφορική ιστορία μπορούσε να φέρει όχι μόνο μεγαλύτερο πλήθος πληροφοριών, αλλά και εντελώς νέες προοπτικές-μαρτυρία και επιπλέον ερμηνεία- από τις προηγούμενες κακοαντιπροσωπευμένες απόψεις των καθημερινών ανδρών, γυναικών και παιδιών, για το τί πίστευαν εκείνοι ότι είχε κυρίως σημασία για τις δικές τους ζωές.¹³

⁶ KARPATI, Zoltán: «The methodological use of the life history approach in a Hungarian survey on mobility and urbanization», στο: BERTAUX, D.(ed.): *Biography and Society. The life history approach in the social sciences*, «Sage Studies in International Sociology», Sage Publications Inc., U.S.A., 1981, σ. 134.

⁷ FINNEGAN, Ruth: *Oral traditions and the verbal arts. A guide to research practices*, Routledge-London and New York, London, 1992, p. 47.

⁸ Το 1927 δημοσιεύεται η θεμελιακή μελέτη των Thomas και Znaniecki για την μετανάστευση των Πολωνών αγροτών στην Αμερική. Οι μελετητές ανήκουν στη Σχολή του Σικάγου, μέσα στα πλαίσια της οποίας και με αφορμή την παραπάνω μελέτη προβλήθηκε μια νέα αντίληψη για την εμπειρική έρευνα, η οποία έρχεται σε αντίθεση με την απλή επεξεργασία στατιστικών στοιχείων και τη μέτρηση μεταβλητών. Στα 1930, πάλι στην Αμερική, έγινε προσπάθεια να ηχογραφηθούν οι αναμνήσεις των πρώην σκλάβων, και πιο πρόσφατα οι έρευνες στράφηκαν στην ιστορία των «άφωνων» αγροτικών πληθυσμών, των γυναικών ή των μελών κατώτερων κοινωνικών οργανώσεων.

⁹ FINNEGAN, οπ. π.

¹⁰ Πρωτοποριακή υπήρξε στον τομέα αυτό η εργασία του Vansina στην Αφρική τη δεκαετία του εξήντα: VANSINA, J: *Oral Tradition: A Study in Historical Methodology*, Routledge, London, 1965.

¹¹ ELDER, Glen: «History and the life Course», in: BERTAUX, D.(ed), οπ. π., σ. 78.

¹² BERTAUX-WIAME, Isabelle: «The Life History Approach to the study of Internal Migration», in: *Oral History*, vol. 7, no. 1, χ.ε., χ.τ., 1979, π. 26.

¹³ THOMPSON, Paul: «Life Histories and the analysis of social change», in: *Biography and Society*, οπ. π., p. 290. Γενικά για την ανάπτυξη της ιστορικής μεθοδολογίας, βλέπε και: ENCYCLOPEDIA DE LA PLEIADE: *Η Ιστορία και οι μέθοδοί της*,

Μορφές του προφορικού υλικού

Το υλικό της προφορικής ιστορίας χωρίζεται σε δύο βασικές κατηγορίες: σε υλικό που έχει ήδη συλλεγεί για προσωπικούς ή δημόσιους λόγους (αυτοβιογραφίες, ημερολόγια, αλληλογραφία, βιογραφίες¹⁴, δημήσια αρχεία) και σε υλικό που παράγει ο ερευνητής κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας. Η δεύτερη κατηγορία είναι αυτή που μας ενδιαφέρει, και διαιρείται σε:

α. *Αφήγηση ζωής (life story, recit de vie)*: διήγηση σε πρώτο πρόσωπο, που αναφέρεται σε βασικές εμπειρίες του ατόμου, έτσι όπως αυτό τις διηγείται στον ερευνητή.

β. *Ιστορία ζωής (life history, histoire de vie)*: συνδυασμός βιογραφικών στοιχείων, τα οποία προκύπτουν όχι μόνο από την προσωπική διήγηση του ατόμου, αλλά και από άλλες πηγές. Μια ιστορία ζωής δηλαδή μπορεί να απαρτίζεται από μία ή περισσότερες αφηγήσεις ζωής, μαρτυρίες τρίτων, γραπτές πηγές, κ.λ.π.

γ. *Εθνοβιογραφία ή βιογραφία ομάδας*: μονάδα έρευνας εδώ είναι μια πρωτογενής ομάδα, η διήγηση της οποίας είναι προϊόν αλληλεπίδρασης που ασκείται μεταξύ των μελών της.

Κάθε μορφή βιογραφικού υλικού περιέχει και τις διαδικασίες παραγωγής του, καθώς και τα κίνητρα που εξυπηρετεί. Σε κάθε περίπτωση είναι βασικό να παίρνεται υπόψη η οπτική γωνία του συγγραφέα ή αφηγητή, και να κατανοούνται οι στόχοι που εξυπηρετεί, ώστε να μην απολυτικοποιούνται συμπεράσματα, ή να προτείνονται ερμηνείες ασύνδετες με τα ιδιαίτερα μηνύματα του υλικού.

Η φύση των δεδομένων

Η βιογραφική προσέγγιση εστιάζει το ενδιαφέρον της στο άτομο ως μονάδα του κοινωνικού συνόλου, εξετάζοντάς το συγχρονικά στη σχέση του με την κοινωνία και διαχρονικά στην εξέλιξη αυτής της σχέσης μέσα στο χρόνο. Η «αντικειμενικότητα» κάθε χρονικά περιορισμένης εμπειρικής μεθόδου δεν μπορεί να ικανοποιήσει το θεμελιώδες ζητούμενο: πώς να «μετρήσουμε» την εξέλιξη μέσα στο χρόνο. Η προσέγγιση μέσω της ιστορίας ζωής είναι συχνά ο πιο κατάλληλος τρόπος να αναλυθεί η ιστορία, γιατί συμμορφώνεται σε δυο απαιτήσεις ταυτόχρονα: πηγαίνει πίσω στην ιστορία, και πηγαίνει πίσω στο άτομο (χρησιμοποιούμε πολύ αφηρημένους όρους για να ορίσουμε κοινωνικές ομάδες, τέτοιες όπως: «τάξη» ή «στρώμα», αλλά επιμένουμε να ξεχνάμε τα άτομα από τα οποία αποτελείται η τάξη και το στρώμα.¹⁵

Οι σχέσεις ατόμου-κοινωνίας δεν είναι ορατές. Υπάρχουν σαν μια αόρατη ατμόσφαιρα, παρατηρεί η Bertaux-Wiame, και δεν έχουμε περισσότερη συναίσθηση των κοινωνικών σχέσεων και του πολιτισμού, απ' ό,τι του αέρα που αναπνέουμε. Χρειάζεται ένα ατύχημα, ένα ιδιαίτερο συμβάν, για να αποκαλύψει στη συνείδησή μας τί συμβαίνει γύρω μας και μέσα μας για πολύ καιρό, μια διεισδυτική παρατήρηση του συγκεκριμένου για να δείξει τον τρόπο για το παγκόσμιο. Κάποιος μπορεί να δει μέσα από τις ιστορίες ζωής πώς οι κοινωνικές σχέσεις διεισδύουν στην προσωπική ζωή και πώς κάθε άτομο με το δικό του τρόπο τις εξωτερικεύει σαν μέρος της δικής του αυτοσυνείδησης. Είναι δικό μας καθήκον να ανακαλύψουμε το ρόλο αυτών των κοινωνικών σχέσεων όταν υπονοούνται με σιωπηρούς τρόπους στις ιστορίες ζωής, και είναι επίσης καθήκον μας να τα κάνουμε ορατά στον καθένα.¹⁶

Κάθε ιστορία ζωής συμβάλλει στην κατανόηση του συνόλου, κάθε κομμάτι που προστίθεται στο μωσαϊκό, προσθέτει κάτι στην κατανόησή μας για την συνολική εικόνα. Όταν πολλά κομμάτια τοποθετηθούν, μπορούμε να δούμε περισσότερο ή λιγότερο καθαρά τα αντικείμενα και τους ανθρώπους στην εικόνα και την σχέση μεταξύ τους.¹⁷ Οι ιστορίες ζωής δεν ερμηνεύονται ως κείμενα αυτοτελώς αλλά με αναφορά στο συγκεκριμένο πλαίσιο (framework) μέσα στο οποίο βρίσκονται. Το πλαίσιο αυτό αποτελείται αφενός από το πολιτιστικό σύστημα και τη χρονική περίοδο στην οποία ζουν οι πληροφοριοδότες, και αφετέρου στην καθιερωμένη αλληλεπίδραση ανάμεσα στον ανθρωπολόγο και τον πληροφοριοδότη.¹⁸

τόμος Α', μετ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Ελένη, εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1989, σ. 480.

¹⁴ «Πριν από την εμφάνιση της «νέας» κοινωνικής ιστορίας, η ατομική βιογραφία ήταν ένα από τα μεγαλύτερα κατορθώματα για την επαναδόμηση της ζωής στο παρελθόν», HAREVEN, Tamara: «The Life Course and Aging in Historical Perspective», in: BACK W., K.(ed.): *Life course: integrative theories and exemplary populations*, «AAAS Selected Symposium 41», χ.ε., χ.τ., 1980, ρ. 23.

¹⁵ KARPATI, οπ.π., σ. 133-134.

¹⁶ οπ., σ. 31.

¹⁷ BECKER, οπ.π., σ. 421.

¹⁸ PETRONOTI, Marina: «The Analysis of Life Histories as a Methodological Tool in Anthropological Research», in: TRAKAS, Deanna - SANZ, Emilio(eds): *Studing Childhood and Medicine Use. A Myltidisciplinary Approach*, χ.ε. χ.τ., ρ. 71.

Προφορικές μαρτυρίες και θεατρολογική έρευνα

Εφόσον αυτό που επιδιώκει η βιογραφική προσέγγιση είναι να δώσει το λόγο στους «άφωνους» ανθρώπους και στις «άφωνες» κοινωνικές ομάδες, σε τί αφορά τη θεατρική ιστορία; Υπάρχουν στο θέατρο «άφωνες» περιοχές; Υπάρχουν, και μάλιστα αποτελούν το κέντρο του ενδιαφέροντος των θεατρικών ερευνών. Μιλώ για την διαδικασία της παράστασης και τους συντελεστές της.

Η παράσταση είναι επικοινωνιακή σχέση, εξαρτάται από τον πομπό- ηθοποιό, το μήνυμα-θέαμα και το δέκτη-θεατή. Η θεατρική παράσταση είναι *άπαξ*, παύει να υφίσταται μόλις η αυλαία πέσει και δεν μπορεί να επαναληφθεί, καθώς αλλάζει αναγκαστικά ένα τουλάχιστον από τα τρία μέρη της σχέσης: αλλάζουν οι θεατές, πιθανόν οι ηθοποιοί, ή το κείμενο, η σκηνοθεσία, τα σκηνικά και τα κοστούμια, αλλά και η ψυχολογία των ηθοποιών. Φθαρτή και εφήμερη η κάθε παράσταση, πολλοί την ονομάζουν μαγική. Τί έχει σωθεί από αυτή την *αίσθηση*; Από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε παράστασης; Από αυτό το ανεξερεύνητο *άπαξ*;

Οι γραπτές πηγές του θεάτρου (θεατρικά έργα, προγράμματα, τετράδια σκηνοθεσίας, κριτικές, θεωρητικά κείμενα, μελέτες κ.α.) καθώς και το οπτικοακουστικό υλικό (φωτογραφίες, σκίτσα, βιντεοσκοπήσεις, ηχογραφήσεις κ.α.) μπορούν να ανασυνθέσουν μέρος μόνο από το σύνολο μιας παράστασης, κι αυτό με πολλές επιφυλάξεις, κυρίως για παλαιότερες εποχές, για τις οποίες τα στοιχεία είναι ελάχιστα, κακοδιατηρημένα και συχνά όχι αυθεντικά.¹⁹ Δεν μπορούν όμως να μιλήσουν για τις αόρατες πλευρές και σχέσεις της παράστασης και δεν δίνουν το λόγο στους *δημιουργούς* αυτών των σχέσεων, δηλαδή στους ηθοποιούς, στους συντελεστές και στους θεατές.

Για τους τελευταίους είναι σχεδόν αδύνατο να δοθεί αυτή η δυνατότητα. Για τους συντελεστές (μεταφραστή, σκηνοθέτη, σκηνογράφο κ.λ.π.) μιλούν ως ένα βαθμό οι γραπτές και ακουστικές πηγές. Όμως η προφορική τους μαρτυρία είναι απαραίτητη για να φωτιστούν ζητήματα σχέσεων και επιδράσεων ανάμεσα στους καλλιτέχνες, καθώς και για να γνωρίσουμε τον τρόπο εργασίας τους και τον βαθμό πραγματοποίησης των προθέσεών τους.

Οι ηθοποιοί όμως αποτελούν «άφωνη» ομάδα στο χώρο της θεατρικής ιστορίας, στο χώρο δηλαδή που οι ίδιοι δημιουργούν. Βέβαια κάποιοι ηθοποιοί μιλούν, μέσα από αυτοβιογραφίες ή συνεντεύξεις. Όμως στα πλαίσια των νέων κοινωνιολογικών αντιλήψεων για την ιστορία, δεν ενδιαφέρει ο ένας πρωταγωνιστής αλλά ο κάθε ηθοποιός που θα μιλήσει για το επάγγελμά του και την σχέση του με αυτό, τότε και τώρα, δηλαδή για τις *δομές* που συγκροτούν την ιδιαίτερη κοινωνία του. Ζητήματα όπως οι συνθήκες εργασίας, η θέση της γυναίκας ηθοποιού, η επιλογή του δραματολογίου, δεν μπορούν να διερευνηθούν πλήρως χωρίς την συνδρομή της προσωπικής μαρτυρίας.

Αφορμή για την ενασχόλησή μου με την συγκεκριμένη μέθοδο στάθηκε μια έρευνα με θέμα τις ελληνικές σκηνογραφίες του έργου του F.G.Lorca «Ματωμένος Γάμος», από το πρώτο ανέβασμα το 1948 ως το 1995. Τα γραπτά και οπτικά στοιχεία που έχουν διασωθεί στα επίσημα θεατρικά αρχεία κάλυπταν ελάχιστο τμήμα του υλικού, από το οποίο ήμουν σίγουρη ότι είχε σωθεί μεγαλύτερο τμήμα. Άρχισα να ρωτάω ανθρώπους σχετικούς με το θέμα, επιδιώκοντας να συμπληρώσω τα κενά των αρχειακών πηγών. Πράγματι, βρέθηκαν προσωπικά αρχεία με πολύ σημαντικά ντοκουμέντα. Υπήρχαν όμως περιπτώσεις όπου παρά το επίμονο ψάξιμο, κανένα στοιχείο δεν ήρθε στο φως. Σκέφτηκα τότε να ζητήσω από τους ανθρώπους αυτούς να μου περιγράψουν οι ίδιοι το σκηνογραφικό υλικό που είχε χαθεί.

Όταν ξεκίνησα τις συνεντεύξεις δεν ακολούθησα μια μέθοδο τεκμηριωμένη επιστημονικά. Στράφηκα σε αυτόν τον τρόπο δουλειάς γιατί με όλους τους άλλους είχα φτάσει σε αδιέξοδο. Στην αρχή δεν είχα καν συγκεκριμένες ερωτήσεις: ρωτούσα γενικά για τα σκηνικά και τα κοστούμια μιας παράστασης. Στην πορεία οργάνωσα ένα ερωτηματολόγιο, με στόχο να καλύψω σκηνογραφικά όλες τις σκηνές της παράστασης. Το αποτέλεσμα βέβαια, με ερωτηματολόγιο ή χωρίς, ήταν σχεδόν το ίδιο: καθένας έλεγε ό,τι θυμόταν, και πάντα μιλούσε για πολύ περισσότερα από αυτά που τον ρωτούσα. Πέρα από την συγκεκριμένη σκηνογραφία, μιλούσαν για τον εαυτό τους, για την σκηνοθεσία, για τους άλλους ηθοποιούς, για τις σχέσεις που αναπτύσσονταν ανάμεσα στους συνεργάτες και για την εποχή γενικότερα.

Σταμάτησα τις συνεντεύξεις γιατί η διαδικασία ήταν ιδιαίτερα χρονοβόρα και δεν είχα άλλα χρονικά περιθώρια. Όταν άρχισα να απομαγνητοφωνώ τις μαρτυρίες αυτές, αντιμετώπισα ένα υπέροχο πρόβλημα: αντιλήφθηκα ότι μέρος μόνο του υλικού σχετιζότανι άμεσα με την συγκεκριμένη έρευνα. Το υπόλοιπο «άσχετο» υλικό, που δεν μπορούσε να συμπεριληφθεί στη μελέτη, περιείχε πολύτιμες μαρτυρίες για την ελληνική θεατρική πραγματικότητα κάθε εποχής και για τους ανθρώπους της. Έτσι

¹⁹ Οι φωτογραφίες, για παράδειγμα, ιδίως οι παλαιότερες, είναι σχεδόν όλες στατικές.

αποδείχθηκε ότι η ερευνητική πρακτική στην οποία κατέφυγα ως έσχατη λύση, χωρίς αρχικά να την χρησιμοποιώ με επιστημονική μεθοδολογία, μπορούσε να αποτελέσει πηγή πολύτιμων πληροφοριών. Καθώς συγκεντρωνόταν όλο και περισσότερο «άσχετο» υλικό, γινόταν σαφής η σπουδαιότητα της προσωπικής επαφής με τους ανθρώπους του θεάτρου, με τα *υποκείμενα* της ιστορίας που μελετάμε.

Επιστημονικό ενδιαφέρον της μεθόδου

Πλεονεκτήματα:

α. Μοναδική πηγή πληροφόρησης, όπου δεν υπάρχουν γραπτές πηγές, ιδιαίτερα σε περιοχές έρευνας της νέας κοινωνικής ιστορίας: σε κοινωνίες που δεν έχουν γραπτή ιστορία, καθώς και σε εθνικές μειονότητες ή περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες «χωρίς φωνή» μέσα σε συγκροτημένες ιστορικά κοινωνίες, όπως οι πρώην σκλάβοι, οι αγρότες, οι εγκληματίες, καθώς και οι γυναίκες και τα παιδιά. Πρόκειται για περιοχές έρευνας πολύ ευαίσθητες κοινωνικά, για τις οποίες δεν υπάρχουν γραπτά στοιχεία, εκτός ίσως από απρόσωπα δημογραφικά δεδομένα. Υπάρχουν επίσης τομείς της κοινωνικής ζωής που δεν έχουν μελετηθεί επειδή η ταχύρυθμη εξέλιξη της σύγχρονης κοινωνίας δεν επέτρεψε την καταγραφή τους, όπως είναι τα τοπικά έθιμα, επαγγελματικές ομάδες που τείνουν να εκλείψουν κ.α. Στις περιπτώσεις αυτές το παρελθόν επιζεί σαν προφορική παράδοση, και η βιογραφική προσέγγιση παίζει αποφασιστικό ρόλο στη διάσωση γνώσεων που θα εξαφανιστούν με το θάνατο των τελευταίων φορέων τους.

Μαρτυρία συντελεστή

«Στο έργο «Ο Ανακριτής έρχεται» [Τζων Πρίσλεϋ, Θέατρο Τέχνης, 1947-48] έπρεπε να είναι όλοι ντυμένοι άγγλοι υποτίθεται μεγαλοαστοί, με σμόκιν και μακρυνά φορέματα. Κάτι σμόκιν βρήκαν εδώ κι εκεί, ένα μαύρο φόρεμα φόρεσε η Βάσω Μεταζά, αλλά η κόρη, που την έπαιζε η Έλλη Λαμπέτη, έπρεπε να βάλει ένα φόρεμα ωραίο, και πού να βρεθεί. Κι έρχεται ο Τσαρούχης, κρατώντας μερικά μέτρα τουλουπάνι άσπρο, και μου λέει: «Μ'αυτό θα κάνουμε το φόρεμα της Έλλης». Του λέμε -ήταν κι ο Κουν - «Μ'αυτό το τουλουπάνι θα κάνεις φόρεμα»; «Μη σας νοιάζει». Πήγε ο ίδιος και το έβαψε κι εγώ δεν ξέρω πόσες φορές, του έδωσε την απόχρωση που ήθελε, ένα κιτρινοκαρβινί, πάρα πολύ ωραίο χρώμα, και μετά της έφτιαξε ένα φόρεμα με πτυχές, με το τίποτα καμωμένο, τόσο ωραίο, που όταν έβγαине η Έλλη, το κοινό έλεγε: Α!! Με το τίποτα δηλαδή, όλο θα κόστισε δύο δραχμές της εποχής εκείνης ή πέντε ξέρω γω μαζί με τα βαφτικά».

β. Διεσδυτικός χαρακτήρας: Οι ερευνητικές περιοχές της νέας κοινωνικής ιστορίας απαιτούν κατανόηση σε βάθος και ευαισθησία, χαρακτηριστικά που καμιά ποσοτική μέθοδος δεν μπορεί να προσφέρει. Η κοινωνική ευαισθησία αυτών των ομάδων οδηγεί σε αποσιώπηση γεγονότων, σε παραποίηση της αλήθειας ή σε χρήση ενός ιδιαίτερου μη λεκτικού κώδικα νοημάτων, πράγματα που καμιά ποσοτική μέθοδος δεν είναι σε θέση να αναλύσει. Αντίθετα η άμεση σχέση ερευνητή-ερωτώμενου σε επίπεδο προφορικής επικοινωνίας επιτρέπει σε όλα αυτά τα υπολανθάνοντα νοήματα να βγουν στο φως.

Μαρτυρία ηθοποιού

«Σήμερα μου είπε μια κυρία στο Λαμπρόπουλο, μια πωλήτρια, λέει: «πού παίζετε τώρα»; Την κοίταξα καλά-καλά και της λέω: μα αν έπαιζα θα 'μουνα τώρα εδώ; Μου λέει: «τί εννοείτε»; Εννοώ ότι όταν παίζω δεν βγαίνω έξω. Αυτόματα δηλαδή. Όταν έχω παράσταση δεν βγαίνω έξω και κάθομαι μέσα στο σπίτι, για να είμαι σε κατάσταση όταν πάω στο θέατρο. Όταν ήμουνα μικρή κι είχε αρρωστήσει η μαμά μου, είχε πολύ πυρετό κι όλοι την νταντεύανε, ήτανε κοντά στο κρεβάτι, και γω πήγαινα και της έλεγα: Μαμά, δεν μπορώ να μπω μέσα, έχω παράσταση. Μπορώ να πάω εγώ, να έχω πυρετό και να βήχω πάνω στη σκηνή, και ο άλλος να θέλει να δει την παράσταση; Και πάντα το λέω όταν δουλεύω, λέω α!, θα τελειώσει. Δηλαδή παρόλο που είναι κάτι που το αγαπώ πολύ, θέλω και να τελειώσει».

γ. Συμπληρωματικός χαρακτήρας: Ο συνδυασμός ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων έρευνας επιτρέπει τη μέγιστη δυνατή κατανόηση του θέματος, καθώς καθίσταται δυνατή η μελέτη των στοιχείων και σε έκταση και σε βάθος. Η ανάλυση της ιστορίας επιτυγχάνεται με την ανάλυση των αφηγήσεων ζωής. Αλλά ακόμα κι όταν το ζητούμενο μιας έρευνας είναι τα ποσοτικά δεδομένα, η μέθοδος μπορεί να χρησιμοποιηθεί επικουρικά μετά την ολοκλήρωση της στατιστικής μέτρησης, με στόχο την πληρέστερη κατανόηση ορισμένων από τα φαινόμενα που εξετάζονται, καθώς και την άμβλυνση της σκληρότητας των τελικών πορισμάτων. Ο συνδυασμός των μεθόδων και όχι ο επιστημονικός δογματισμός επιτυγχάνει την προσέγγιση της αλήθειας: η πολυπλοκότητα της πραγματικότητας το αποδεικνύει.

Μαρτυρία ηθοποιού

«Ο Τσαρούχης ήθελε να δει κάποιον να μεταμορφώνεται και να γίνεται ο ρόλος. Και το πιο παραμικρό τον ενοχλούσε. Επενέβαινε σε κάτι πράγματα πολύ λεπτά, που ήταν σχεδόν αστεία. Φρόντιζε πολύ τα παπούτσια και τις κάλτσες, με τέτοια μανία, έλεγε ότι αυτή η φούστα θέλει αυτό το παπούτσι από κάτω ή αυτό το χτένισμα, ή... Αυτή τη στιγμή παίζω στην τηλεόραση, που πας εκεί, σου λένε: «τί νούμερο φοράς»; και κρέμονται εκεί κάποια ρούχα και σε πάνε σε μια αποθήκη. Και λέω, τώρα πώς έγινε αυτό, στεναχωριέμαι, αποθήκη ρούχων! Και σου λένε: «αυτό», μα αυτό είναι ακατάλληλο για το ρόλο, και λέει: «αυτά έχουμε». Και κει είναι τελειωμένα, είναι τελειωτικά, είναι απάνθρωπο για μας».

δ. Ευελιξία: Με τον όρο αυτό εννοούμε την προσαρμοστικότητα της μεθόδου στα είδη πληροφόρησης που συλλέγονται. Εδώ βρίσκεται το μυστικό της δυναμικής της. Η μέθοδος της αφήγησης ζωής βασίζεται σε ένα συνδυασμό ανακαλύψεων και ερωτήσεων μέσα στο γενικό πλαίσιο ενός διαλόγου με τον πληροφορητή. Είναι βασική προϋπόθεση αυτού του διαλόγου ότι ο ερευνητής καταλήγει να μάθει εξίσου το απροσδόκητο με το προσδοκώμενο, και επίσης ότι η συνολική δομή μέσα στην οποία δίνεται η πληροφορία, αποφασίζεται όχι από τον ερευνητή, αλλά από την άποψη του πληροφοριοδότη για τη δική του/της ζωή²⁰.

ε. Προσωπική συμμετοχή του ερευνητή σε όλα τα ερευνητικά στάδια: Αντίθετα με τον ερευνητή που επεξεργάζεται απρόσωπα στοιχεία, συγκεντρωμένα από άλλους, χωρίς καμιά σχέση με το υλικό και τις πηγές του, ο ερευνητής της μεθόδου των αφηγήσεων ζωής έχει μια άμεση σχέση και μια ζωντανή αντίληψη του αντικειμένου του, το οποίο μπορεί να εμπλουτίζει κατά τη διάρκεια της έρευνας. Η συμμετοχή του εξάλλου σε όλα τα στάδια του ερευνητικού προγράμματος (από το σχεδιασμό ως τα τελικά συμπεράσματα) του επιτρέπει πολύπλευρη και βαθιά γνώση του υλικού του, και σε κάθε στάδιο έρευνας και στη συνολική θεώρησή του.

στ. Κατανόηση της έννοιας της εξέλιξης: Η έννοια του χρόνου είναι απαραίτητη για την κατανόηση της εξέλιξης και της αλλαγής, εντούτοις δεν ήταν εύκολο να συλληφθεί με τη βοήθεια των παλαιών κοινωνιολογικών μεθόδων, όπου υπήρχε συσσώρευση πλήθους δεδομένων, αποσπασμένων από τις πηγές τους σε άχρονα, απρόσωπα κομμάτια. Με την ιστορία ζωής η διάσταση του χρόνου εισάγεται ξανά στην κοινωνιολογική έρευνα: ο κύκλος της ζωής, η κοινωνική κινητικότητα ή «παράδοση και αλλαγή», δεν μπορούν άλλο πια να συλλαμβάνονται τεχνητά και να διαλύονται σε ρολόγια, αλλά πρέπει να αναλύονται όπως είναι, σε συνεχή ανάπτυξη και φθορά-τουλάχιστον για πάνω από τη διάρκεια ζωής μιας γενιάς.²¹

Μειονεκτήματα

α. Υποκειμενική πρόσληψη των κοινωνικών φαινομένων: Το βασικότερο χαρακτηριστικό της μεθόδου, και αυτό που κυρίως διαφοροποιεί την βιογραφική προσέγγιση από τις ποσοτικές μεθόδους, είναι η υποκειμενική πρόσληψη των κοινωνικών φαινομένων²². Τα στοιχεία που συγκεντρώνονται με τις αφηγήσεις ζωής εξαρτώνται από τον αφηγητή. Συνεπώς δεν μπορούν να θεωρηθούν «δεδομένα», παρά μόνο αν συσχετιστούν με άλλες πηγές. Συνήθης είναι η χρήση αναδρομικών δεδομένων, προκατειλημμένων από σκόπιμες παραποιήσεις ή ανακριβείς αναμνήσεις, και κυρίως μια περισσότερο ή λιγότερο ασυνείδητη κατόπιν εορτής ιδεολογία των προηγούμενων περιστατικών, μια αναμορφοποίηση και επανεκτίμηση της ζωής, σύμφωνα με τις ιδιαίτερες εμπειρίες και την παρούσα κατάσταση του αφηγητή.²³

Ωστόσο αυτό που μοιάζει μειονέκτημα μπορεί να προσφέρει πολλά στη συγκεκριμένη διαδικασία: η προφορική ιστορία μπορεί να γίνει, σύμφωνα με την Hareven²⁴, μια από τις ελάχιστες χρήσιμες πηγές που παρέχουν διορατικότητα για το πώς οι άνθρωποι αίσθησαν την πορεία της ζωής τους και πώς αντιλήφθηκαν τις δραστηριότητές τους.

Κάθε άτομο εκφράζεται διαφορετικά ανάλογα με την τάξη ή το φύλο ή την ευρύτερη ομάδα στην οποία ανήκει. Οι άντρες και οι γυναίκες λένε τις ιστορίες της ζωής τους διαφορετικά επειδή οι ζωές τους ακολουθούν διαφορετικά διαμορφωμένες πορείες, αυτές οι πορείες με τη σειρά τους εξαρτώνται από διαφορετικές κοινωνικές μάλλον παρά σεξουαλικές θέσεις. Η κοινωνική θέση επηρεάζει τον προφορικό λόγο, αυτή είναι η φορά των γεγονότων. Έργο του ερευνητή είναι, αντιστρέφοντας τη φορά και ξεκινώντας από τον προφορικό λόγο, να ανιχνεύσει την κοινωνική θέση. «Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι κάθε ότι κάθε βιογραφική έκθεση λαμβάνει χώρο στον παρόντα χρόνο και σε σχέση με το παρόν. Το να πεις την αφήγηση ζωής κάποιου δεν είναι μόνο το να μιλάς ή να θυμάσαι· είναι μια πράξη, μια συμπλοκή

²⁰ THOMPSON, οπ.π., σ. 294.

²¹ THOMPSON, οπ.π., σ. 289-290.

²² ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΤΡΩΝΩΤΗ, οπ.π.

²³ KARPATI, οπ.π., σ. 136.

²⁴ HAREVEN, οπ.π., σ. 22.

με την πραγματικότητα. [...] Υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι για να ακούσει κανείς μια ιστορία ζωής. Ο τρόπος του κοινωνιολόγου ή του κοινωνικού ιστορικού περιέχει το «ακούω πέρα από» - προσπαθώ να ακούω, πέρα από τα λόγια ενός δεδομένου προσώπου, τη φωνή ενός κοινωνικού πολιτισμού.

Σ' αυτή την κατανόηση συμβάλλει κατά πολύ και η φύση του προφορικού λόγου. Ο τρόπος εκφοράς του λόγου, αυτό που η μεθοδολογία ονομάζει *τύπο* των ιστοριών ζωής, είναι εξίσου σημαντικός με τα νοήματά του. Η αντίληψη και κατανόηση του κώδικα των μη λεκτικών μηνυμάτων της αφήγησης αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα πλεονεκτήματα της μεθόδου. Πρόκειται για υλικό που καμία ποσοτική μέθοδος δεν μπορεί να αξιοποιήσει, σε αντίθεση με τον ερευνητής-ακροατή, που είναι παρών στη γένεση του υλικού του και έτσι μπορεί να αποκωδικοποιήσει την ιδιαίτερη σημασία αυτών των μηνυμάτων, να ανακαλύψει τις κρυμμένες σχέσεις που τα συνέχουν,²⁵ καθώς και τις αιτίες όσων αποσιωπούνται. Οι αφηγητές μοιάζουν με τα πρόσωπα ενός θεατρικού έργου, μιλούν με περισσότερον από ένα τρόπους.

β. Αμφίβολη αντιπροσωπευτικότητα ευρημάτων: Το μέγεθος του δείγματος που μπορούμε να εξετάσουμε με συνεντεύξεις είναι πολύ περιορισμένο εκ των πραγμάτων, και γι αυτό υπάρχει πρόβλημα στην εξασφάλιση της αντιπροσωπευτικότητας.

Σε αυτή τη μέθοδο τα κριτήρια επιλογής των ατόμων είναι *ποιοτικά* (ηλικία, φύλο, μορφωτικό επίπεδο κ.α.) και όχι ποσοτικά, γιατί αυτό που ενδιαφέρει είναι η ποιοτική ομοιογένεια της ομάδας (*cohort*). Η βιογραφική προσέγγιση στρέφεται στην ανάλυση τύπων συμπεριφορών ή σχέσεων, και όχι στη διαπίστωση του πόσο αντιπροσωπευτικοί είναι αυτοί οι τύποι στο σύνολο του πληθυσμού μιας χώρας. Συνεπώς ότι χάνεται σε ποσοτικό επίπεδο κερδίζεται σε ποιοτικό. Παρόλα αυτά, υπάρχει και εδώ δυνατότητα αντιπροσωπευτικότητας. Αυτό επιτυγχάνεται με τη μέθοδο της «διαδικασίας κορεσμού» (*saturation process*), όπως την περιγράφουν οι Bertaux και Bertaux-Wiame στην έρευνά τους για τους Γάλλους αρτοποιούς: *Διαφορετικές ιστορίες ζωής παρμένες από την ίδια ομάδα κοινωνικοδομικών σχέσεων, υποστηρίζουν η μία την άλλη και συγκροτούν όλες μαζί ένα δυνατό στρώμα μαρτυρίας. [...] Όταν τα βέβαια στοιχεία εμφανίζονται με κανονικότητα, όταν ο κορεσμός κάνει φανερό ότι γεγονότα όπως οι πολλές ώρες δουλειάς, η αγροτική καταγωγή, τα προβλήματα υγείας και η γεωγραφική μετανάστευση, δεν οφείλονται σε τυχαία προσωπικά χαρακτηριστικά ή ατομικές αποφάσεις, αλλά αντίθετα σε βέβαια δομικά χαρακτηριστικά, κάποιος μπορεί να αρχίσει να αναπτύσσει κοινωνιολογικές προϋποθέσεις για τα κοινωνικοδομικά χαρακτηριστικά που μπορεί να βρίσκονται κάτω απ' αυτά τα παρατηρημένα επαναλαμβανόμενα γεγονότα.*²⁶

Συμπεράσματα

Η μέθοδος των αφηγήσεων ζωής είναι σε θέση να αναλύσει την ιστορία σε συγχρονικό αλλά και διαχρονικό επίπεδο. Καταρχάς καθίσταται δυνατή η συγχρονική μελέτη των κοινωνικών σχέσεων και φαινομένων μέσα από τη διερεύνηση της ατομικής ζωής. Σε αντίθεση με τις ποσοτικές μεθόδους όπου το άτομο αποκτά σημασία μόνο αν συναρτηθεί με υψηλές συχνότητες, στη βιογραφική προσέγγιση το άτομο ενδιαφέρει στο πλαίσιο της σχέσης του με την κοινωνία. Σε κάθε ατομική εμπειρία μπορούν να αναζητηθούν στοιχεία που φωτίζουν τις διασυνδέσεις μεταξύ ατόμου και κοινωνικής ομάδας, ομάδας και κοινωνίας, τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα εσωτερικεύουν τα συστήματα κοινωνικών αξιών και τα ισχύοντα πρότυπα συμπεριφοράς. Έτσι το άτομο ξεπερνάει το επίπεδο του «εγώ» και δηλώνει την κοινωνική του ταυτότητα.²⁷ Παράλληλα επιτυγχάνεται η διαχρονική θεώρηση της ατομικής και κοινωνικής ζωής: η κατάσταση κάθε ατόμου σε δεδομένες χρονικές στιγμές είναι συνάρτηση και συνισταμένη μιας εξελικτικής και σύνθετης πορείας, η οποία συνδέει δύο χρονικά σημεία, παρελθόν και παρόν.

Η νέα κοινωνική ιστορία δίνει το λόγο σε πρόσωπα και πράγματα που σιωπούσαν για καιρό, αποκαλύπτοντας τις αθόρυβες αλλά ουσιαστικές δομικές σχέσεις που συγκροτούν το «όλον» που μας περιέχει. Την επαφή μου με το σιωπηλό αυτό κομμάτι της ιστορίας την χρωστώ στον καθηγητή κ. Πλάτωνα Μαυρομούστακο, που επεχείρησε την πρώτη εφαρμογή της μεθόδου των αφηγήσεων ζωής στον χώρο των θεατρολογικών ερευνών. Με μια τέτοια αφήγηση θα ήθελα να ολοκληρώσω την παρούσα εισήγηση, ακριβώς όπως την κατέγραψα, με όλα τα ορατά και αόρατά της στολίδια.

Μαρτυρία ηθοποιού

²⁵ βλέπε: THEVENOT, Jean: «Ηχογραφημένες μαρτυρίες», στο: *Η Ιστορία και οι μέθοδοί της*, τόμος Β.3, μετ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Ελένη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1988, σ.311-320.

²⁶ BERTAUX, Daniel - BERTAUX-WIAME, Isabelle: «Life stories in the Bakers' trade», in: *Biography and Society*, σπ.π., σ. 186-188.

²⁷ σπ.π.

«Όταν σταμάτησα να παίζω, πάλι καλά περνούσα, δηλαδή δεν ήταν αχ! τί θα γίνω. Ξέρω τί μου λείπει: μου λείπουν οι συνάδελφοί μου όταν δεν παίζω. Είναι μια σκέψη κι ένα.. Δηλαδή ό,τι και να πω, όταν είναι ο ηθοποιός με καταλαβαίνει. Τα ίδια πράγματα, αν τα πω σε άλλο κόσμο, με κοιτάνε σαν να είμαι τρελή. Εκεί δηλαδή μια φράση λέω και ξέρουνε πάρα πολύ καλά τί λέω, και αυτό είναι πολύ σπουδαίο για μένα. Μόλις δεν είμαι με τους συναδέλφους μου, αυτοί μου λείπουνε απ' τη ζωή, μου λείπουνε. Εντυχώς τα παιδιά μου γίναν σαν ηθοποιοί χωρίς να 'ναι ηθοποιοί, απέκτησαν.., και μ' αυτά μπορώ να συνεννοηθώ. Αλλιώς μου είναι δύσκολο. Καμιά φορά ας πούμε, εγώ το παθαίνω αυτό, λέω: μπήκα στο γυαλί, πρέπει να σπάσω πάλι το γυαλί. Και γυαλί θεωρώ το σπίτι μου, τον άντρα μου, τα παιδιά μου. Ότι επειδή μ' απασχολεί πάρα πολύ μ ι κ ρ α ί ν ω. Παρόλο που η οικογένεια μεγαλώνει τον άνθρωπο, εγώ μικραίνω γιατί ασχολούμαι μ' αυτά, και λέω: ήρθε η ώρα να σπάσω το γυαλί. Το καταλαβαίνω.

Βλέπεις, παρόλο που δε με βλέπει κανείς τώρα, τελικά ο εαυτός μου με βλέπει. Πώς να το πω, ο τρόπος που κάθομαι είναι αυτός που έχει ένας άνθρωπος που θα τον βλέπανε, που θα τον δούνε. Είναι ότι τελικά ούτως ή άλλως πρέπει να δίνουμε λόγο στον εαυτό μας, και μπορεί να μην το καταφέρει κανείς, ενώ ο ηθοποιός, επειδή έχει να δώσει λόγο στους άλλους, βρίσκει αυτή την ισορροπία. Ο καλός ηθοποιός. Είναι ένα επάγγελμα που αξίζει. Καμιά φορά το λέω: πιο πολύ μάθαμε να ζούμε, πιο πολύ μ' ενδιαφέρει που μάθαμε να ζούμε και να συμπεριφερόμαστε, παρά που παίζουμε».